

## MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ – GƏNCƏBASARIN ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ

*Əliyeva Mətanət, İsayeva Könül, Həsənova Röya*  
*AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutu*  
[Metanet.aliyeva.2016@mail.ru](mailto:Metanet.aliyeva.2016@mail.ru)

**Xülasə:** Məqalədə Gəncəbasar bölgəsinin arxeoloji abidələrindən, xüsusilə Tunc dövrünün qəbir abidələrindən, Gəncə şəhərinin yerdəyişmələrindən, müasir Gəncə şəhərinin Yeni Gəncə yaşayış massivindən aşkar edilmiş qədim kurqanlar və buradakı arxeoloji materiallar, habelə Gəncəbasar bölgəsinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı, xarici ticarət əlaqələri şərh olunur.

**Açar sözlər:** Gəncəbasar, arxeoloji abidələr, kurqanlar, qəbir abidələri, məmulatlar

**Keywords:** Ganjabasar, archaeological monuments, barrows, grave monuments, products

**Ключевые слова:** Гянджабасар, археологические памятники, курганы, надгробные памятники, изделия

Xalqımızın tarixinin öyrənməsində onun ictimai-iqtisadi və mədəni varlığının formalaşmasında mühüm rol oynamış yaşayış yerlərinin aşkarlanaraq tədqiq edilməsinin çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan ölkəmizin qərb bölgəsinin, xüsusilə Gəncəbasar bölgəsinin arxeoloji abidələrinin də öz yeri vardır. Azərbaycanın ən böyük çayı olan Kür çayı Gəncə yaxınlığından, indiki Samux rayonu ərazisindən keçməklə vaxtilə burada ticarətin, gəmiçiliyin, balıqçılığın və digər təsərrüfat sahələrinin, xüsusilə əkinçilik və maldarlığın formalaşması və inkişafına çox böyük şərait yaratmışdı. Su nəqliyyatının formalaşması nəticəsində zaman-zaman xarici əlaqələrin qurulması və inkişafı baş vermişdir. Əlbəttə, bütün bunlar bölgənin iqtisadi və mədəni sahədə sürətli inkişafına gətirib çıxarmışdır.

İqlimin mülayimliyi, yeraltı və yerüstü sərvətlərin bolluğu, qış aylarının nisbətən yumşaq keçməsi, burada Kür və digər bolsulu çayların, əkinçilik üçün yararlı torpaqların, heyvandarlıq üçün bol yem mənbələrinin olması, sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin, xüsusən dulusçuluğun, misgərliyin inkişaf etdirilməsi üçün rəngli gil və mis yataqlarının olması və beynəlxalq əhəmiyyətli karvan ticarət yolları qovşağında yerləşməsi qədim zamanlardan əhalini münbit Gəncəbasar ərazisinə cəlb etmiş, tezliklə Azərbaycanın bu bölgəsi sıx sakinli yaşayış yerlərindən birinə çevrilmişdir. Əhali məskunlaşmasının müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində formalaşması da başlıca olaraq təsərrüfat tiplərində özünü əks etdirir [1. 93].

Hələ antik və ilk orta əsrlər dövründə Kür çayı gəmiçilik üçün yararlı olduğundan ərazidə gəmilərin lövbər salması üçün limanların salınması zəruri idi. Arxeoloji tədqiqatlar bu limanların Samux rayonu ərazisində, əhalinin Şəhərburnu adlandırdığı ərazidə olduğunu sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, bu ərazi qədim Gəncənin üçüncü dəfə məskunlaşdığı ərazi hesab olunur. Qeyd edək ki, aparılmış arxeoloji qazıntılar və elmi məlumatlar Gəncə şəhərinin ən azı beş dəfə yerini dəyişdiyini bildirir. Belə ki, hələlik elmə məlum olan ilkin Gəncə şəhəri əhali arasında Qala yeri adı ilə adlandırılan Gəncəçayın sol sahilində, Zurnabad kəndinin 5 km-də Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı ərazi hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə. VI əsrdə Əhəməni hökmdarı II Kir Gəncə Qalası yaxınlığında Tomris tərəfindən məğlub edilmişdir. Qədim Gəncə e.ə. VI əsrdən eramızın V əsrinədək qeyd olunan ərazidə məskunlaşmışdır.

Hunlarla sasanilərin müharibələri və 427-ci ildə baş verən zəlzələ nəticəsində qədim Gəncə şəhəri dağılmış, ikinci dəfə şəhər Qızıl Qaya ərazisində, indiki Gəncə şəhərinin 9-10

km şimalında salınmışdı. Yerli sakinlər buranı indi də Köhnə Gəncə və ya Qonja adlandırırlar ki, bu şəhər də VII əsrdə ərəb istilacıları tərəfindən dağılmışdır.

Bu dağıntılardan sonra Gəncə üçüncü dəfə indiki Samux rayonu ərazisində yerləşən Şəhərburnu adlanan ərazidə salınmışdır. Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış şəhər dördüncü dəfə indiki İmamzadə ərazisinin yerləşdiyi Xaraba yer, Şıx düzü adlanan ərazidə VII-XVI əsrlərdə mövcud olmuşdur.

1139-cu il zəlzələsi, 1235-ci il monqol hücumları şəhəri yerləyeksan etsə də, şəhər yenidən həmin ərazidə bərpa edilmişdir.

Nəhayət, beşinci dəfə Gəncə şəhəri I Şah Abbas tərəfindən 1588-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşa tərəfindən tikdirilmiş indiki Gəncə qalası ərazisində ucalmağa başlamışdır [2. 51-56].

Şəhərin bir neçə dəfə yerini dəyişməsi səbəbilə Gəncənin yaşının müəyyən edilməsi haqqında alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. XV əsrin İran tarixçisi Mirxond "Rövzət əs-səfa" əsərində Gəncə şəhərinin Sasani hökmdarı I Qubad tərəfindən V əsrdə, Həmdullah Qəzvini VII əsrdə, M.M.Altman VII-VIII əsrlərdə, M.X.Şərifli IX əsrdə və s. yarandığını iddia edirlər. Zərdüştü mənbələrində Gəncənin əsasının 4-5 min il bundan əvvəl qoyulması haqqında məlumat verilmişdir. Coğrafi traktatda Gəncə şəhərinin 4000 il bundan əvvəl görkəmli sərkərdə Əfrasiyab tərəfindən salındığı göstərilir [3. 11].

Tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi tarixin müxtəlif dövrlərində əmələ gəlmiş ictimai-iqtisadi dəyişikliklər və etiqad formalarını öyrənməyə imkan verir. Məsələn, yaşayış yerlərindəki binaların qalıqlarının öyrənilməsi insanların yaşayış tərzini, onların təsərrüfat həyatını, mal-qara, quş, balıq sümükləri, taxıl dənəsi, meyvə tumları, istehsal yerləri ilə istehsal prosesini, metal, daş-qaş və s. qalıqlar daxili və xarici əlaqələri, dəfn adətləri isə dini etiqadları öyrənməyə imkan verir [4. 87]. Gəncəbasar bölgəsindəki qəbirlərin tədqiqi nəticəsində Azərbaycanda qədim və antik dövr cəmiyyətlərinin sosial strukturu, mədəni-iqtisadi əlaqələri haqqında dəyərli məlumatlar toplanmışdır. Bölgənin arxeoloji tədqiqi nəticəsində bütün Qafqaz üçün nümunə ola biləcək maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş bəzi maddi-mədəniyyət nümunələri ərazi sakinlərinin digər ərazilərlə əlaqələrindən xəbər verir. Belə tapıntılar həm yaşayış yerlərindən, həm də qəbir abidələrindən əldə edilmişdir [5. 20].

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış müxtəlif tipli məişət əşyaları və müxtəlif bəzək əşyaları, metaldan hazırlanmış silahlar və s. maddi-mədəniyyət nümunələri Gəncəbasar regionunun sosial-iqtisadi, mədəni həyatı haqqında ətraflı məlumat verir. Gəncəbasar bölgəsinin indiki Yevlax, Mingəçevir, Goranboy, Bərdə, Qazax və s. ərazilərindən tapılmış qədim kurqanlarda ölümlərin yanına qoyulmuş əşyaların çoxluğu onu göstərir ki, Azərbaycanın şimal bölgəsində ölü dəfn olunarkən təkcə mərhumun öz əmlakı deyil, onun yaxın adamlarının da ehsan üçün gətirdikləri məhsullar da ölü ilə birgə qəbrə qoyulmuşdur. Ölkəmizin şimal-qərb bölgəsindəki qəbir abidələrinə nisbətən Cənub bölgəsində yalnız mərhumun özünə aid əşyalar qəbrə qoyulmuşdur. Gəncəbasar abidələri həmdövr dəfn abidələrindən quruluş etibarilə seçilsə də, arxeoloji materialların xüsusiyyətləri baxımından qətiyyənlə fərqlənmirlər. Düzdür, Gəncəbasar abidələri digər arxeoloji abidələrlə eyniyyət təşkil etsələr də, müqayisədə Gəncəbasar abidələrinin daha qədim olduğu aşkarlanır. V.A.Kvaçidzenin rəhbərliyi ilə aparılmış sualtı arxeoloji ekspedisiyaların nəticələri, N.Müseibli və A.Məmmədovun apardıqları yerüstü arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, ölkəmizin bütün regionlarının mədəni-iqtisadi münasibətləri arasında oxşar cəhətlər mövcud olmuşdur. Belə ki, dulusçuluq sənəti ölkə əhalisinin əsas məşğuliyyət sahəsi olmuş, dulusçuluq məmulatlarının rənglənməsində daha çox yaşıl, sarı, qəhvəyi rənglərdən istifadə edilməklə həndəsi, nəbati təsvirlərlə bəzədilmişdir.

Gəncəbasar bölgəsində aşkar edilmiş duluşçuluq məmulatları səhində həyat rəmzi olan dairələr, onları bir-birinə birləşdirən su zanbağı gülü və yazılar işlənmişdir. Torpaq, hava, su mənasını verən su zanbağı gülü qədim dövrlərdən insanların inancları ilə bağlı olmuşdur. Bu üçlük orta əsrlərdə istehsal edilən qabların üzərində daha çox vurulan naxışlar olmuşdur.

Yerin dərin qatları altında zəngin arxeoloji qazıntı materiallarının üzə çıxarılması ilə Gəncə dünyanı təəccübləndirməkdə davam edir. Təsadüfi deyildir ki, 2012-ci ildə Yeni Gəncə ərazisində Ümummilli lider Heydər Əliyevin park kompleksinin tikintisinin başladığı vaxtlarda yerin elə ilk qatlarında maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin qədim kurqanlar aşkar edilmişdir. Kurqanları tədqiq etmək üçün 2013-cü ildə ABŞ-ın Smitson İnstitutunun Milli Təbiət Tarixi Muzeyinin professoru Pol Maykl Teylor Gəncəyə dəvət olunmuşdur. Kurqanlarla ilkin tanışlıqdan burada zəngin mədəniyyət qalıqlarının yerləşdiyini söyləyən alimi rəhbərlik etdiyi tədqiqat qrupu ilə birgə ilkin Gəncə ərazisi olan Zurnabadda Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı qədim Gəncə ərazisinə aparmış, burada elmi araşdırmalar apararaq qala divarının daşlarını bir-birinə birləşdirən yapışdırıcı maddədən nümunə götürülərək Smitson İnstitutuna kimyəvi analizə göndərilmişdir. Kimyəvi analizin nəticəsinə əsasən, ilkin Gəncənin 4000 il yaşının olması qənaətinə gəlinmişdir. Beləliklə, Gəncənin əvvəllər qeyd edildiyi kimi 2500 yox, 4000 il yaşı olması qəbul edilmişdir. Bu münasibətlə dünyanın bir sıra görkəmli şəxsləri Gəncəyə təbrik teleqramları göndərmişlər. İordaniya Kralıçası Ülyahəzrət Noo Al-Husseini, YUNESKO-nun o dövrdə baş direktoru İrina Bokova, ABŞ-ın elmi-tədqiqat və muzey mərkəzi Smitson İnstitutu Asiya Mədəniyyəti Tarixi Proqramının direktoru Pol Maykl Teylor tərəfindən Gəncə şəhərinin 4000 illiyinə həsr etdiyi layihə ilə bağlı xüsusi təbrik məktubu ünvanlamışdılar.

2018-ci ildə Yaponiyanın Tokio Muzey Universitetinin və İtaliyanın Yaxın Şərq və Aralıq Dənizi Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin alimlərinin AMEA Gəncə Bölməsinin və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun tədqiqatçıları ilə birgə Gəncənin Yeni Gəncə yaşayış kompleksində aparılan arxeoloji qazıntı işləri və etnoqrafik çöl tədqiqatları nəticəsində aşkar edilmiş müxtəlif ölçülü 4 böyük və 1 kiçik kurqanda 76 adda müxtəlif maddi mədəniyyət qalıqları – sənətkarlıq nümunələri, antropoloji tapıntılar (insan skeletləri və qalıqları), paleozooloji (qədim heyvan qalıqları) və paleobotanik (qədim bitki qalıqları) nümunələri aşkarlanmış, onların Erkən və Orta Tunc dövrlərinə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Dünya şöhrətli alimlər - professorlar Pol Maykl Teylor, Yoşihito Nişiyaki, Nikola Lanelli və digərlərinin iştirak etdikləri bu müştərək beynəlxalq elmi ekspedisiyaların apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Gəncə şəhəri ərazisində aşkar olunmuş qəbirlər, kurqanlar və tarixi əhəmiyyəti çox böyük olan əşya və məmulatlar ərazidə yaşayışın qədim tənixə malik olmasından xəbər verir. Qazıntılar zamanı tapılmış qara gildən hazırlanmış qablar, qılınclar, ox ucluqları, bilərziklər, muncuqlar, diademalar, sancaqlar və digər əşyalar bu ərazidə e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində sənətkarlığın yüksək inkişafından xəbər verir. Şəhərlərin yaranmasında isə sənətkarlığın inkişafı əsas amillərdən biridir. Tədqiqatlar nəticəsində saysız-hesabsız maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan kurqanların və yaşayış yerlərinin aşkar edilməsi son tunc-ilk dəmir dövrlərində (e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində) burada yaşayışın daha da intensiv davam etdiyini və ərazidə şəhərli yaşayış məskənlərinin yarandığını, antik dövrdə onların ticarət, sənət və mədəniyyət mərkəzləri kimi öz inkişaflarının ən uca zirvəsinə yüksəldiyini sübut edir.

### **Ədəbiyyat**

1. Məmmədov A. Gəncəbasar IV-VIII əsrlərdə. Bakı, 1992.

2. Əhmədov F. Gəncənin tarix yaddaşı. Bakı, 1998.
3. "Qədim Gəncə" jurnalı. № 1. 2014.
4. Xanbabaoğlu H. Abdulabadın tarixi-arxeoloji abidələri. Bakı, 2013.
5. Məmmədov A. Salyan (Dəmir dövründən orta əsrlərə qədər). Bakı, 2001.
6. Əhmədov Ş. Pirsatçay hövzəsinin ilk orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı, 2006.
7. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçərkləri. Bakı, 1960.
8. Nuriyev A. Şəhərgah və Şərgah Qafqaz Albaniyası dövrü abidələri. Bakı, 1967.
9. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1996.

## **НАШИ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ - АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ГЯНДЖАБАСАРА**

*Алиева Матанат, Исаяева Конул, Гасанова Роя*  
*Резюме*

В статье древние курганы и археологические материалы, обнаруженные на археологических памятниках Гянджабасарского района, особенно могильных памятниках бронзового века, перемещениях города Гянджа, современного гянджинского города Ени Гянджа, а также социальных -раскрыта экономическая и культурная жизнь Гянджабасарского района, внешнеторговые связи.

## **OUR NATIONAL SPIRITUAL VALUES - ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF GANJABASAR**

*Aliyeva Matanat, Isayeva Konul, Hasanova Roya*  
*Summary*

In the article, the ancient barrows and archaeological materials discovered from the archaeological monuments of the Ganjabasar region, especially the grave monuments of the Bronze Age, the displacements of the city of Ganja, the modern Ganja city of Yeni Ganja, as well as the socio-economic and cultural life of the Ganjabasar region, foreign trade relations are interpreted.

*Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il*